

Katarzyna Sicińska

Uniwersytet Łódzki

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4080-1497>

e-mail: katarzyna.sicinska@uni.lodz.pl

O kilku kresowizmach w polszczyźnie kasztelana kijowskiego Nikodema Kazimierza Woronicza

On a few Eastern Borderlands expressions in the Polish Language
of Kiev Castellan Nikodem Kazimierz Woronicz

Abstrakt

W artykule przedstawiono cechy kresowe występujące w polszczyźnie kasztelana kijowskiego Nikodema Kazimierza Woronicza († 1761 r.), przedstawiciela rodu szlacheckiego z dawnych Kresów Południowo-Wschodnich. Regionalne wyróżniki językowe to przede wszystkim fakty gramatyczne. W zakresie fonetyki poświadczonych zostało pięć cech kresowych, m.in. zakłócenia w realizacji samogłosek nosowych oraz miękka wymowa spółgłosek *s*, *z*, *c* w rzeczownikach na *-yja*, *-ija*. Na poziomie fleksji wystąpiło pięć kresowizmów, takich jak mieszanie form męskoosobowych i niemęskoosobowych czasownika w 3. os. lm. oraz formy trybu przypuszczającego z podwojoną końcówką osobową. Na poziomie składni odnotowane zostały trzy cechy regionalne, np. połączenia liczebnikowe typu *lat trzy* oraz składnia *genetivus comparationis*. Geneza zarejestrowanych kresowizmów jest różna, są to cechy archaiczne zachowane na peryferycznych terenach kresowych oraz innowacje będące rezultatem wewnętrznej ewolucji językowej lub interferencji ukraińskiej. Omówione kresowizmy południowe nie mają licznych poświadczeń tekstowych, ale sam ich zasób jest znaczący.

Słowa kluczowe: Kresy Południowo-Wschodnie, język polski w XVIII w., kresowizm, Nikodem Kazimierz Woronicz

Abstract

The article presents the features of the Borderlands speech occurring in the Polish language of Kiev Castellan Nikodem Kazimierz Woronicz († 1761), a representative of a noble family from the former South-Eastern Borderlands. Regional language facts are primarily grammatical. In the field of phonetics, five Borderlands features were confirmed, among others: disturbances in the realization of nasal vowels and the soft pronunciation of the consonants *s*, *z*, *c* in nouns ending in *-yja*, *-ija*. At the level of inflection, five Borderlands properties occurred, such as mixing masculine-personal and non-masculine-personal forms of the verb in the 3rd person plural, and forms of the conditional with a doubled personal ending. At the syntactic level, three regional features were noted,

e.g. numeral combinations of the type *lat trzy* and the syntax *genetivus comparisonis*. The genesis of the recorded Borderlands elements varies; they are archaic features preserved in the peripheries of Borderlands and innovations resulting from internal linguistic evolution or Ukrainian interference. The discussed Southern Borderlands elements do not have numerous textual attestations, but their resources alone are significant.

Keywords: South-Eastern Borderlands, Polish language in the 18th century, Borderlands expression, Nikodem Kazimierz Woronicz

Wstęp

Nikodem Kazimierz Woronicz na Szumsku¹ herbu Pawęża († 1761 r.), syn Jana Samuela Woronicza, stolnika kijowskiego, i Zuzanny Dunin-Karwickiej, był jednym z najpotężniejszych przedstawicieli rodu Woroniczów zamieszkujących dawne Kresy Południowo-Wschodnie. Przez lata piął się konsekwentnie po szczeblach urzędniczej kariery. W 1718 r. został podczaszym owruckim², w 1723 r. – sędzią grodzkim kijowskim, w 1730 r. – podwojewodzim kijowskim, w 1733 (lub 1737) r. – chorążym owruckim³, a w 1744 r. – chorążym kijowskim (1744–1748)⁴. W 1746 r. uzyskał tytuł podkomorzego, a 20 listopada 1748 r. został mianowany kasztelanem kijowskim (był nim do 1760 r.). Urząd kasztelana kijowskiego był najwyższą godnością piastowaną przez Woronicza (https://pl.wikipedia.org/wiki/Nikodem_Kazimierz_Woronicz; Pułaski 2004: 275–277).

Woronicz brał czynny udział w życiu politycznym. W roku 1719 i 1720 posłował na sejmy, w latach 1728–1729 był deputatem na trybunał radomski. W 1733 r. uczestniczył w sejmie konwokacyjnym jako poseł kijowski. Był członkiem konfederacji generalnej związanej 27 kwietnia 1733 r. Brał udział w elekcji Stanisława Leszczyńskiego. Był marszałkiem województwa kijowskiego w konfederacji dzikowskiej 1734 r. W 1746 r. posłował na sejm z województwa podolskiego. W 1736 r. wchodził w skład komisji mającej zlustrować i opatrzyć fortece pograniczne Kamieniec i Okopy Św. Trójcy oraz w skład komisji wyznaczonej do rozgraniczenia województw kijowskiego,

¹ Jego ojciec pisał się „na Szumsku”. Szumsk (też Szumsko) to wieś leżąca nad Hnyłopiatem, na południowy zachód od Żytomierza (SGKP XII: 78).

² Historyk Kazimierz Ferdynand Pułaski (2004: 275) podaje jedynie, że w 1724 r. N.K. Woronicz był podczaszym owruckim; w haśle w Wikipedii podano lata 1718–1724 jako okres pełnienia przez Woronicza funkcji starosty owruckiego.

³ Pułaski (2004: 275) podaje rok 1737; w haśle zawartym w Wikipedii podano rok 1733.

⁴ N.K. Woronicz był także starostą osterskim (czy ostrzskim), przy czym urząd starosty osterskiego był jedynie urzędem tytularnym. Ostr (też Ostrz, Oster, Ostrsk) to miejscowość należąca do dawnego województwa czernihowskiego, które po pokoju w Andruszowie (1667) zostało utracone przez Rzeczpospolitą na rzecz Rosji (zob. SGKP VII: 673).

wołyńskiego, podolskiego i braclawskiego. Pełnił ponadto funkcje wojskowe, był rotmistrzem chorągwi pancernej oraz pułkownikiem JKr. Mości I Rzeczypospolitej (https://pl.wikipedia.org/wiki/Nikodem_Kazimierz_Woronicz; Pułaski 2004: 275–277).

Woronicz posiadał liczne dobra w województwie kijowskim (w powiatach kijowskim i owruckim) oraz w województwie podolskim (w powiecie latyczowskim). Swoją rodzinną fortunę powiększył posagami żon, a także biorąc intratne dzierżawy zastawne. Pierwszą żoną Woronicza była Joanna z Potoka Potocka herbu Lubicz, córka Franciszka, starosty owruckiego, i kasztelanki Katarzyny Silnickiej, wdowa po Janie Piaseczyńskim, staroście nowogródzkim, drugą – Jadwiga z książąt Jabłonowskich, córka Aleksandra, chorążego koronnego, i Teofili z Sieniawskich. Pomimo dwóch małżeństw właściciel znacznej fortuny zmarł bezpotomnie (Pułaski 2004: 275–277).

Woroniczowie to kresowy ród szlachecki wywodzący się ze spolonizowanego rodu ruskiego Woronów. Już samo nazwisko zdradza rodowód kasztelana. Po pierwsze, patronimiczne nazwiska na *-icz* (a także na *-owicz* || *-ewicz*) stanowiły środek nazewniczy typowy dla Kresów Wschodnich (por. Wolnicz-Pawłowska, Szulowska 1998: 183–187). Po drugie, podstawą słowotwórczą nazwiska *Woronicz* jest antroponim ruski *Worona*, który powstał wskutek onimizacji apelatywu *worona* zawierającego pełnogłos wschodniosłowiański (por. polskie *wrona*) (Kojder 2019: 177; Olejnik 2019: 163, 169). Zarówno więc podstawa słowotwórcza, jak i formant łączą owo nazwisko z podłożem wschodniosłowiańskim, a całe nazwisko możemy potraktować jako zapożyczenie ukraińskie do polszczyzny (por. Wolnicz-Pawłowska, Szulowska 1998: 183).

Jako przedstawiciel stanu szlacheckiego i człowiek zapewne wykształcony (choć o jego edukacji nie mamy żadnych wiadomości), a zarazem jako mieszkaniec Kresów Południowo-Wschodnich posługiwał się Woronicz polszczyzną literacką XVIII w. w jej odmianie regionalnej, mianowicie polszczyzną południowokresową⁵. Oznacza to, że w jego języku dominowały cechy ogólnopolskie, ale na ich tle zaznaczały swoją obecność także cechy o charakterze lokalnym – albo wyłącznie południowokresowe, albo wspólne obu odmianom kresowym: południowej i północnej. Te właśnie cechy kresowe, czyli kresowizmy, zostaną przedstawione w artykule.

⁵ Przez polszczyznę południowokresową rozumiem terytorialną odmianę języka polskiego ukształtowaną na tzw. Kresach Południowo-Wschodnich i na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim, obejmującą swoim zakresem zarówno regionalny wariant języka ogólnego (literackiego), jak też gwary miejskie (głównie polszczyznę Lwowa), południowokresowe gwary ludowe (gwary wyspowe) oraz gwary pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego (zob. Sicińska 2020).

Podstawą materiałową dla opisu polszczyzny Woronicza jest 57 listów pisanych przez niego do różnych osób na przestrzeni ponad czterdziestu lat (1717–1761)⁶. Wiele listów adresowanych jest, jak na to wskazują ich nagłówki, do osób noszących tytuł książęcy: albo do księcia Wiśniowieckiego, o czym informują dopiski archiwisty, albo do nieustalonego księcia, którym był prawdopodobnie któryś z Radziwiłłów⁷. Poza tym adresatami listów są: Piotr Seweryn Woronicz, stolnik braclawski, krewny kasztelana, Teofila z Sieniawskich Jabłonowska, matka drugiej żony N.K. Woronicza oraz nieznany z nazwiska cześnik (być może pełniący funkcję zarządcy dóbr, na co mogłaby wskazywać treść listów). Miejsca nadania listów to: Braclaw, Byczal, Dzików, Hlińsk, Kozłów, Kurasz, Lublin, Lwów, Oleszyce, Pilawce, Romanów, Stronibaby, Trojanów i inne. Analizowane listy to własnoręczne rękopisy⁸, przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych (AGAD, w Archiwum Warszawskim Radziwiłłów, dz. V, sygn. 18028 – 38 listów z lat 1719–1745, s. 1–94⁹; AGAD, Zb. Czoł., sygn. 444 – 1 list z 1751 r., s. 74–77¹⁰) oraz w Bibliotece Narodowej (BN sygn. 6913, pkt 2¹¹ – 10 listów z lat 1738–1760, k. 53, 64–65, 68, 71–77, 82–84; BN sygn. 6916, pkt 1¹² – 7 listów z lat 1739–1742, k. 57–58, 64–66, 70, 72, 74, 77–80; BN sygn. 6917, pkt 1, t. 11¹³ – 2 listy z lat 1758–1759, k. 3–4, 9–10)¹⁴.

⁶ Dziesięć z owych listów zostało wykorzystanych w moim wcześniejszym opracowaniu (Sicińska 2013), pozostałe zostały poddane analizie po raz pierwszy na użytek niniejszego artykułu. Materiał z owych dziesięciu wcześniej wykorzystanych listów został tutaj zaprezentowany w szerszym zakresie niż we wspomnianej monografii.

⁷ Wskazują na to dwa fakty: w listach mowa jest o Olyce, która była przez kilkadziesiąt lat siedzibą rodu Radziwiłłów, a ponadto listy te znajdują się w zespole Archiwum Warszawskiego Radziwiłłów AGAD.

⁸ W zbiorach archiwalnych znaleźć można znacznie więcej listów, których nadawcą był Nikodem Kazimierz Woronicz, jednak nie wszystkie pisane są jego ręką. Listów niewłasnoręcznych nie uwzględniam w analizie.

⁹ Listy te sygnowane są skrótem AR i numerem strony dokumentu archiwalnego.

¹⁰ List ten sygnowany jest skrótem Zb. Czoł. i numerem strony dokumentu archiwalnego.

¹¹ W BN pod sygnaturą 6913 (pkt 2, k. 39–84) znajduje się 25 listów N.K. Woronicza, ale tylko 10 z nich jest własnoręcznych i tylko te wzięte zostały pod uwagę.

¹² W BN pod sygnaturą 6916 (pkt 1, k. 57–93) znajduje się 15 listów N.K. Woronicza z lat 1738–1761 i b.d., ale tylko 7 jest pisanych jego ręką i tylko te brane są pod uwagę w analizie.

¹³ W BN pod sygnaturą 6917, pkt 1, t. 11, k. 3–12, znajdują się 4 listy N.K. Woronicza, ale tylko 2 są własnoręczne i tylko te wchodzi w zakres analizy.

¹⁴ Wszystkie listy ze zbiorów Biblioteki Narodowej sygnowane są skrótem BN, numerem sygnatury oraz numerem strony dokumentu archiwalnego.

Kresowizmy fonetyczne

Charakterystycznym kresowizmem, zarówno południowym, jak i północnym, są redukcje samogłosek nieakcentowanych uwarunkowane oddziaływaniem języków wschodniosłowiańskich: ukraińskiego i białoruskiego. W polszczyźnie Kresów Południowych spotykamy przejście nieakcentowanego *o* w *u* oraz przejście nieakcentowanego *e* w *i*, *y* (Kość 1999: 42–43, 70, 94–95; Kurzowa 1983: 73–76; Lehr-Splawiński 1966: 132–133).

W listach Woronicza nie ma ewidentnych zwężeń typu *będzi* ‘będzie’, *na podstaui* ‘na podstawie’, *tópoli* ‘topole’. Jak jednak wiadomo, na możliwość redukcji i zwężenia samogłosek nieakcentowanych mogą wskazywać formy bezokoliczników z *-ić* zamiast *-eć*, na co jednostkowy przykład znajdujemy w korespondencji Woronicza: *posiedzić* ‘posiedzieć’ (BN 6916, 65v.). Wprawdzie występowanie *i* zamiast *e* może być tutaj skutkiem wyrównań analogicznych w zakresie obocznych sufiksów bezokolicznika *-ić* : *-eć*¹⁵ albo następstwem ścieśnienia *e* pochylonego, za czym przemawia fakt, iż zjawisko to obserwujemy w gwarach centralnej, północnej i wschodniej Polski, jednak nie można wykluczyć, iż na pograniczu wschodnim, a tym bardziej na terenach dawnych Kresów wymiana *-eć* na *-ić* nastąpiła w wyniku redukcji i zwężania samogłosek nieakcentowanych. Taką właśnie – uwarunkowaną wpływem języków ruskich – genezę form typu *siedzić*, *wiedzić*, *leżyć* na pograniczu wschodnim zakładają zarówno Kazimierz Nitsch (1954b: 57), jak i Kazimierz Dejna (1993: 209, m. 51C). Oponuje przeciw temu wyjaśnieniu Zofia Kurzowa¹⁶. Argumentem przemawiającym za hipotezą Nitscha i Dejny pozostaje jednak fakt, iż formy z sufiksem *-ić* w miejscu *-eć* poświadczone są w wielu tekstach południowo- i północnokresowych w różnych okresach (Brzezina 1974: 217; Kość 1999: 42, 70; Kurzowa 1983: 110, 2006: 282; Trypućko 1955: 365; Weiss-Brzezina 1965: 153; Wójcik 1977: 76; Zaleski 1975: 81–82; Zieniukowa 1968: 118).

Do cech fonetycznych, które wyróżniają polszczyznę kresową w odmiennie zarówno południowej, jak i północnej, należy odnosziona wymowa samogłosek nosowych, a także inne osobliwości dotyczące realizacji tychże samogłosek.

¹⁵ Formy typu *siedzić*, *leżyć* stanowiłyby rezultat działania tendencji do wyrównania sufiksów bezokolicznika *-ić* : *-eć* w ramach dawnej koniugacji *-i*-tematowej.

¹⁶ Zdaniem Z. Kurzowej przyczyną tego zjawiska są wyrównania analogiczne: część bezokoliczników, takich jak np. *siedzić*, *myśleć*, powstała przez analogię do form z *-i* w końcówce czasu teraźniejszego, inne, jak np. *powiedzić*, *wiedzić*, dla których nie istnieje oparcie w formach czasu teraźniejszego, stanowią wyrównanie do form typu *śledzić* (2006: 282).

Listy Woronicza poświadczają odnosowanie samogłoski nosowej tylnej w wygłosie, przy czym bezsprzecznym i oczywistym tego dowodem są zapisy przez *o*: *deklaruio* ‘deklarują’ (AR, 30), *piszo* ‘piszą’ (AR, 51), *poido* ‘pójdą’ (AR, 50), *robio* ‘robią’ (BN 6913, 75), *wakuio* ‘wakują’ (AR, 82), *zostaio* ‘zostają’ (AR, 91), natomiast znacznie mniej pewne są zapisy przez *a*¹⁷: *z kochana Zona* (AR, 88), *Piszacy sie* ‘piszący się’ (BN 6916, 78), *Za pamięć Łaskawa dziękię* AR, 86).

Denazalizacja samogłoski nosowej tylnej w wygłosie uchodzi za jednoznacznie kresowy regionalizm fonetyczny uwarunkowany wpływem języków wschodniosłowiańskich, nieznających wymowy nosowej (Lehr-Splawiński 1966: 133; Rieger 1997: 137). Potwierdzają to liczne zapisy w tekstach południowokresowych z XVIII w. (Brzezina 1971: 164–165, 1974: 210; Kosyl 1978: 109; Kość 1999: 96; Wiśniewska 1975: 29; Zieniukowa 1967: 58, 1968: 33–34), a także północnokresowych (Kurzowa 2006: 100; Smolińska 1983: 40; Weiss-Brzezina 1965: 124). Nie obserwuje się analogicznych zapisów w tekstach z innych regionów Polski (por. np. Bizior 2003; Borek 1962; Kowalska 1986; Szlesiński 1968).

W listach Woronicza widoczne są też zapisy świadczące o denazalizacji samogłoski tylnej *o* w śródgłosie przed spółgłoskami szczelinowymi: *mi-nowszy* (BN 6916, 65v), *Odetchnowszy* (AR, 50), *podziowszy sie* ‘podjąwszy się’ (AR, 82), *powziowszy* ‘powziąwszy’ (BN 6913, 83), *prziowszy* (AR, 89), *sie rozminowszy* (BN 6916, 65v), *Stanowszy* (AR, 7). Wynotowane zapisy ograniczają się do jednej kategorii fleksyjnej, mianowicie do form imiesłowowych, niemniej brak rezonansu nosowego w pozycji przed spółgłoskami szczelinowymi jest zjawiskiem na tyle rzadkim, nawet w polszczyźnie kresowej (zob. Pihan-Kijasowa 1999: 86; Siekierska 1970: 120), że nie można owych form pominąć.

Zdaniem niektórych badaczy formy typu *wziowszy* powstały przez analogię do form czasu przeszłego typu *wzioł*, gdzie odnosowanie jest powszechne, a zatem nie mają one charakteru regionalnego (Weiss-Brzezina 1965: 127; Kosyl 1978: 110; Kurzowa 2006: 99; Wójcik 1977: 34). Pojawił się także pogląd przeciwny, zgodnie z którym formy te cechuje zasięg geograficzny ograniczony do Mazowsza i Kresów Wschodnich (Siekierska 1970: 120–121). Potwierdzeniem tej drugiej hipotezy byłby fakt, iż w opracowaniach polszczyzny kresowej XVII i XVIII w. przejście *o* w *o* w imiesłowach na *-wszy* notowane jest często i to jako forma dość regularna (Brzezina 1973: 363; Brzezina 1974: 212; Kosyl 1978: 110; Kość 1999: 71, 97; Kurzowa 2006: 99;

¹⁷ Formy z oznaczeniem samogłoski nosowej tylnej jako *a* mogą stanowić zwykłe uchybienia graficzne.

Smolińska 1983: 40; Weiss-Brzezina 1965: 126–127; Wójcik 1977: 34), natomiast autorzy prac poświęconych tekstom z innych regionów Polski zapisów tego typu nie rejestrują (por. Bizior 2003; Kowalska 1986; Siekierska 1974; Zawilska 2007).

W korespondencji Woronicza widoczne są też zapisy wskazujące na wymowę konsonantyczną samogłosek nosowych przed spółgłoskami szczelinowymi: *monz* ‘maż’ (BN 6913, 82), *Xionze* ‘książę’ (AR, 88), *Xienżno* (BN 6913, 3). Wymowa tego typu również traktowana jest jako właściwość kresowa wynikająca z kontaktu polszczyzny z beznosówkową wymową w językach ruskich (Kurzowa 2006: 102–103). Analogiczne zapisy jak te u Woronicza stwierdza się w różnorodnych tekstach z dawnych Kresów Południowych (Cechosz 1999: 119; Jurkowski 1983: 122–123; Kostecka-Sadowa 2005: 233; Kość 1999: 71, 97; Kurzowa 1983: 79–80; Urbańczyk 1983: 248) oraz Północnych (Kurzowa 2006: 102–103, 334; Pihan-Kijasowa 1999: 105; Szczepankowska 2004: 148; Turska 1983: 18).

Kresowym zjawiskiem fonetycznym jest ponadto przejście połączeń *eń*, *oń* w *ę*, *ą* w pozycji przed spółgłoskami zwarto-szczelinowymi (*c*, *č*), szczelinowymi (*s*) i zwartymi (*k*) w wyrazach rodzimych. W listach Woronicza znaleźć można pojedyncze przykłady tej cechy: *zakączenie* (BN 6916, 79), *zakączenia* ‘zakończenia’ (AR, 75). Zapisy tego typu poświadczają jednocześnie dwa zjawiska: dyspalatalizację miękkiego *ń* w połączeniu *ńč* itd., czyli wymowę typu *zakonczenia*, oraz powstanie wtórnej samogłoski nosowej *ę* lub *ą* w miejscu połączenia *oń* lub *eń*. Status każdego z tych dwu zjawisk jest odmienny. Formy z *ę*, *ą* zamiast *eń*, *oń* stanowią niewątpliwą, choć tylko graficzną, właściwość kresową, nieznaną innym regionom Polski. Należy je uznać za hiperyzmy graficzne wobec częstych w polszczyźnie kresowej połączeń *en*, *on* w miejscu samogłosek nosowych (zob. wyżej *monż*, *ksionże*)¹⁸. Natomiast dyspalatalizacja spółgłoski *ń* przed zwarto-szczelinowymi i innymi spółgłoskami bywa traktowana albo jako zjawisko kresowe, związane z fonetycznym wpływem ukraińskim (Dejna 1991: 220; Dziegiel 2003: 155), a w polszczyźnie północnokresowej z wpływem białoruskim (Kurzowa 2006: 129; Smolińska 1983: 38, 54; Trypućko 1955: 163), szeroko poświadczone w tekstach (Kosyl 1978: 115; Kość 1999: 73–74, 97; Kurzowa 1972: 51–52, 2006: 128–130; Smolińska 1983: 54–55; Trypućko 1955: 164–168; Turska 1930: 38–39; Zaleski 1969: 141–143; Zieniukowa 1967: 58–59), albo jako

¹⁸ Przeciwno fonetycznej interpretacji owych zapisów przemawiają dwa argumenty: 1) słaba pozycja samogłosek nosowych w polszczyźnie kresowej, 2) brak połączeń z samogłoskami nosowymi typu *zakączyć* we współczesnej polszczyźnie południowokresowej (zob. Sicińska 2018: 417–419).

właściwość, która jeszcze w XVII i XVIII w. wykazywała zasięg ogólnopolski, a dopiero w XIX w. stała się właściwością o zasięgu ograniczonym do Kresów (Weiss-Brzezina 1971: 115–123; Pihan-Kijasowa 1999: 148–152; Ostaszewska (red.) 2002: 62–63).

Ważną cechą polszczyzny kresowej jest miękka wymowa *s*, *z*, *c* w wyrazach zapożyczonych z łaciny zakończonych na *-yja*, *-ija*. Ten typ wymowy poświadczają zapisy przez *-ia*: *aplikacia* (AR, 35), *dyspozycja* (AR, 40), *intencja* (AR, 76), *kontumacja* (AR, 28), *Satisfakcją* (AR, 25), *Transakcja* (AR, 29)¹⁹. Zagadnienie to wiąże się z procesem ściągnięcia dwusylabowych grup *-ija*, *-yja* do jednosylabowych *-ja*, które zostało zapoczątkowane w XVII w. (Chotkowska 1966). Zamiast wcześniejszych zapisów *-iia*, *-yia* (*bibliia*, *komisya*) zaczęły się wówczas pojawiać zapisy *-ia*, *-ya* (*biblia*, *komisya*). Jeżeli zapis przez *-ia* pojawia się w tekście XVIII-wiecznym po stwardniałych spółgłoskach *s*, *z*, *c* (*okazia*, *relacja*, *komisia*), to należy go odczytywać jako świadectwo miękkiej wymowy spółgłosek, czyli wymowę typu *komiśia* lub nawet *komiśa*. Realność takiej w pełni miękkiej wymowy spółgłosek we wskazanych pozycjach potwierdzili w odmianie południowokresowej Tadeusz Lehr-Spławiński (1966: 134) oraz Kazimierz Nitsch (1954a: 206), zaś w polszczyźnie Kresów Północnych Halina Turska (1983: 19) i Halina Karaś (2001: 117). Pełne zmiękczenie spółgłosek *s*, *z*, *c* w polszczyźnie kresowej spowodowane jest zapewne hiperpoprawną tendencją do unikania regionalnej wymowy *c'*, *z'*, *s'* (Brzezina 1972: 119–123; Karaś 2001: 117; Sicińska 2013: 150–151; Turska 1983: 19).

Kolejną cechą fonetyczną, której można przyznać status regionalizmu kresowego, choć tylko frekwencyjnego (zob. Bajerowa 1964: 214; Pihan-Kijasowa 1999: 147–148), jest widoczna w listach Woronicza wymowa grupy *śl-* w miejscu *śl-*: *doszle* ‘dośle’ (BN 6913, 73v), *przyszlesz* ‘przyślesz’ (BN 6916, 66), *się przyszle* ‘przyśle się’ (BN 6913, 77). Wymiana *śl-* > *śl-* uważana jest dość powszechnie za właściwość kresową (Nitsch 1954a: 211), która znajduje oparcie we wschodniosłowiańskiej wymowie typu *szlub*, *poszliu* (Bajerowa 1986: 124). Jest ona bardzo licznie poświadczona w tekstach południowokresowych z XVII i XVIII w. (Brzezina 1974: 297–298; Brzeziński 1975: 15; Kość 1999: 76; Kwaśniewska-Mżyk 1969: 300; Wiśniewska 1975: 36; Wójcik 1977: 42; Zieniukowa 1968: 40), ale też późniejszych, a ponadto w polszczyźnie Kresów Północnych (Kurzowa 2006: 127–12; Pihan-Kijasowa 1999: 146).

¹⁹ Oprócz tego występują też oczywiście zapisy przez *-ya*, np. *adoracyą* (AR, 35), *deklaracya* (AR, 52), *Exekucya* (AR, 47), *instancyą* (AR, 51).

Kresowizmy fleksyjne

Jednym z kresowizmów fleksyjnych, który uwidocznił się w polszczyźnie Woronicza, jest końcówka *-e* zamiast *-o* w mianowniku i bierniku lp. rodzaju nijakiego zaimków twar-dotematowych: *te* [...] *dotknięcie* (BN 6916, 64). W stuleciach XVII i XVIII były to formy często notowane właśnie u autorów kresowych (Brzeziński 1975: 22; Kosyl 1984: 206–207; Kurzowa 2006: 275–276; Kwaśniewska-Mżyk 1977: 148; Lindert 1972: 214; Weiss-Brzezina 1965: 149; Zieniukowa 1968: 96). Trudno rozstrzygnąć jednoznacznie, jakie jest podłoże występowania końcówki *-e* w zaimkach *ten*, *tamten*, *sam* itp. Mogła się ona pojawić albo na wzór zaimków miękko-tematowych (*moje*, *nasze*), albo na skutek przejęcia końcówki przymiotnikowej (*małe*, *zielone*) (por. Dunaj 1974: 60; Kosyl 1984: 206; Kurzowa 2006: 275; Zieniukowa 1968: 96), albo też jako rezultat bezpośredniego wpływu języków wschodniosłowiańskich (por. ukr. *ce*, *te dytia*, *misto*) (Bešta 1971: 230; Klemensiewicz 1961: 292).

W polszczyźnie Woronicza pojawiają się także przykłady mieszania form męskoosobowych i niemęskoosobowych czasownika w 3. os. lm., ściślej przy podmiocie wyrażonym rzeczownikiem niemęskoosobowym pojawia się w funkcji orzeczenia forma męskoosobowa czasownika: „*Io Im Pani krakowska z Io Im Panną krakowską dnia wczorayszego tu pozno Staneli*” (AR, 7). Wprawdzie formy tego typu występowały w języku literackim od wieku XVII po wiek XIX, a przyczyną ich występowania był długotrwały proces kształtowania się kategorii męskoosobowości w języku polskim (Ostaszewska (red.) 2002: 116; Pisarkowa 1984: 19), jednak zdaniem Z. Kurzowej brak zgodności rodzajowej w połączeniach podmiotu z orzeczeniem zdecydowanie wyraźniej zaznaczył się w XVII i XVIII w. w polszczyźnie kresowej, do czego przyczynił się wpływ języków ruskich dysponujących w liczbie mnogiej tylko jedną końcówką czasu przeszłego (2006: 291–292). Potwierdzeniem tej tezy mogą być liczne notacje owych konstrukcji w tekstach kresowych z XVII i XVIII w. (Kość 1999: 85–86; Kurzowa 2006: 291; Kwaśniewska-Mżyk 1977: 148; Smolińska 1983: 125–126; Sokółska 1999: 213–214; Weiss-Brzezina 1965: 161–162; Zieniukowa 1968: 58–59, 119), ale także w tekstach późniejszych (np. Kurzowa 1972: 123; Trypućko 1955: 405–406; Turska 1930: 59; 1983: 22). Za kresowym zasięgiem cechy przemawia też fakt, że rozszerzony zakres użycia męskoosobowej końcówki *-li* znamionuje gwary pograniczne na wschodzie (Buczyński 1967: 230) oraz gwary kresowe (Dzięgiel 2003: 165).

Jedną z kresowych osobliwości fleksyjno-składniowych jest konstrukcja z nietypowym dla polszczyzny szykiem w formach trybu przypuszczającego typu *aby robiłem*. Została ona zaświadczona kilkakrotnie w listach

Woronicza: „upraszam JOWXMsci Dobrodzieja *aby* z Respektu Panskiego, *miałem* pozwolenie” (AR, 25); „*aby* na Terminie przypadającym [...] *mogłem* odebrać Sumke” (AR, 44–45); „*Zeby* bezzawodnie *Oddalismy* co iesel naszej powinności JOWXMsci Dobrodziejowi” (AR, 88). Konstrukcje te właściwe są pograniczom językowym, głównie pograniczu polsko-ukraińskiemu (Rittel 1972: 95–97).

Inną osobliwością są konstrukcje z podwojoną końcówką osobową w formach trybu przypuszczającego: „Suppli<kuje> JOWXMsci Dobrodzieja, *abys* Swoim Przyjaciółom [...] te Sprawy [...] Zalecic *raczyłeś*” (AR, 51); „prosze WWMM Pana *abys* mi tesz pasy ktorych wyglądam [...] przysłać *raczyłeś*” (BN 6916, 66); „Opowi [...] JmP Dopniarski [...] negocjacye y machinacye JOWXMsci Dobrodziejowi ktorym *abys* Zapobiezec *raczyłeś*” (AR, 48–49); „donoszę upraszaiąc wielce *abys* mego przybycia głosic *nie raczyłeś*” (BN 6913, 83). Formy te, analogiczne do form czasu przeszłego z podwojoną końcówką typu *alem zrobiłem*, mogą stanowić hiperyzm na tle form bezkońcówkowych typu *ja by robił*, czyli charakterystycznych cech polszczyzny kresowej (por. Rittel 1972: 94; Turska 1983: 22).

Kresowizmy składniowe

Za kresowy regionalizm należy uznać pełniącą funkcję okolicznika czasu konstrukcję składającą się z przyimka *na* oraz rzeczownika w miejscowniku (dziś *w* + miejscownik): „*aby na Terminie* przypadającym [...] *mogłem* odebrać Sumke” (AR, 44–45). Niektórzy badacze traktują tę konstrukcję jako genetycznie ruską (Turska 1930: 61; Stankiewicz 1936: 249), jednak przeciwko takiej interpretacji przemawia fakt występowania wspomnianej konstrukcji już w staropolszczyźnie (Kurzowa 1972: 140; Pisarkowa 1984: 49). Należy ją uznać za strukturę rodzimą. Jednak liczne poświadczenia konstrukcji *na* + miejscownik w tekstach kresowych doby średniopolskiej i nowopolskiej (zob. m.in. Kurzowa 2006: 321; Lindert 1988: 153; Sicińska 2013: 293–294; Smolińska 1983: 129; Sokólska 1999: 236; Szczepankowska 1999: 271; Zalesski 1975: 105; ZapXVII: 49; ZapXVIII: 43; ZapXVIII–XIX: 46) pozwalają ją uznać za ówczesny kresowizm frekwencyjny.

Do interesujących cech kresowych z poziomu składni należą nietypowe dla polszczyzny połączenia liczebników *dwa*, *trzy*, *cztery* z rzeczownikami niemęskoosobowymi w dopełniaczu, czyli ze składnią rządu zamiast składni zgody. Przykłady z korespondencji Woronicza są następujące: „gdzie *niedziel dwie* Zabawic bende musiał” (BN 6916, 64v); „Przez *niedziel dwie* nacieszywszy sie z Woiskami Rossyiskimi” (AR, 50); „Arendarze [...] niedopłacili

Za lat trzy” (AR, 85); „Przeczekawszy lat trzy [...] dopomniałem się dla siebie satysfakcyi” (BN 6913, 68). Konstrukcje z dopełniaczem zamiast mianownika notowane są w dobie średniopolskiej przede wszystkim w tekstach kresowych (Jurkowski 1985: 335–336; Kość 1999: 104; Lindert 1971: 153; Smolińska 1983: 126; Sokólska 1999: 238–239; Szczepankowska 1999: 275; Weiss-Brzezina 1965: 158; Wiśniewska 1975: 87), dlatego przypisuje się im zasięg ograniczony do Kresów i pogranicza wschodniego, genezy zaś upatruje się we wpływie języków wschodniosłowiańskich. Te same konstrukcje spotykane w tym samym czasie na terenie etnicznej Polski miały najprawdopodobniej inne podłoże, mianowicie powstawały wskutek analogii do połączeń z liczebnikami od *pięciu* wzwyż oraz pod wpływem zmiany szyku (Klemensiewicz 1930: 87). Natomiast w późniejszym czasie występowanie tego typu konstrukcji ograniczyło się już tylko do terenów kresowych i obszaru pogranicza wschodniego (Sicińska 2017).

Badana korespondencja przynosi również poświadczenie typowej dla Kresów składni *genetivus comparationis*, gdy po przysłówku w stopniu wyższym występuje dopełniacz zamiast wyrażenia przyimkowego: „czekam *wiecei puł roku*” (BN 6916, 66); „*Ia naidalei trzech niedziel* z moją Zoną podobno ruszemy się ztąd do Woisławic” (BN 6916, 79v). Konstrukcje takie występowały na dawnych Kresach jeszcze w XIX w. (Bajerowa 2000: 82; Koniusz 1993: 98).

Podsumowanie

Regionalne fakty językowe o zasięgu kresowym, które możemy zaobserwować w listach N.K. Woronicza, mają charakter przede wszystkim gramatyczny. Na poziomie leksyki polszczyzna Woronicza nie wykazuje nacechowania regionalnego.

W zakresie fonetyki poświadczonych zostało pięć cech kresowych: redukcje samogłosek nieakcentowanych (*posiedzić*), zakłócenia w realizacji samogłosek nosowych polegające na odnosowionej wymowie samogłoski nosowej *o* (*robio*, *minowszy*) oraz na asynchronicznej wymowie samogłosek nosowych przed szczelinowymi (*Xionze*), przejście połączeń *eń*, *oń* w *e*, *ą* przed spółgłoskami *c*, *č* (*zakączenia*), miękka wymowa spółgłosek *s*, *z*, *c* w rzeczownikach na *-yja*, *-ija* (*dyspozycia*), wymowa grupy *śl-* w miejscu *śl-* (*przyszlesz*).

Na poziomie fleksji wystąpiło pięć właściwości kresowych: końcówka *-e* zamiast *-o* w mianowniku i bierniku lp. r. n. zaimka (*te dotknięcie*), mieszanie form męskoosobowych i niemęskoosobowych czasownika w 3. os. lm. (*Io Im Pani krakowska z Io Im Panną krakowską Staneli*), konstrukcja

z nietypowym dla polszczyzny szykiem w formach trybu przypuszczającego (*aby miałem*), konstrukcje z podwojoną końcówką osobową w formach trybu przypuszczającego (*abyś raczyłeś*).

Na poziomie składni odnotowane zostały trzy cechy regionalne, mianowicie: konstrukcja przyimkowa *na* + miejscownik w funkcji okolicznika czasu (*na Terminie*), połączenia liczebników *dwa*, *trzy*, *cztery* z rzeczownikami niemęskoosobowymi w dopełniaczu (*lat trzy*) oraz składnia *genetivus comparisonis* (*wiecei puł roku*).

Geneza kresowizmów może być, jak wiadomo, różnorodna. Są to zarówno cechy archaiczne, które zachowały się na peryferycznych terenach kresowych (niejednokrotnie dzięki podtrzymującemu wpływowi ukraińskiemu), jak i innowacje będące rezultatem, albo wewnętrznej ewolucji językowej, albo interferencji ukraińskiej, a niekiedy obu tych procesów łącznie (Kość, 2000; Kurzowa 2006; Nowowiejski 1996: 51–52; Urbańczyk 1979: 210).

Do archaizmów należy zaliczyć odnotowane u Woronicza kresowizmy składniowe, czyli konstrukcję *na* + rzeczownik w miejscowniku, połączenia liczebnikowe typu *lat trzy* i składnię *genetivus comparisonis*. We wszystkich czynnikiem wspomagającym zachowanie cechy dawnej mógł być wpływ wschodniosłowiański.

Dominują w polszczyźnie Woronicza kresowizmy innowacyjne, z reguły uwarunkowane jednocześnie wewnętrzną ewolucją polszczyzny południowo-kresowej i wpływami ukraińskimi. Innowacje kresowe to rozmaite struktury hybrydalne i hiperpoprawne wynikające ze zderzenia dwóch systemów językowych, takie jak: miękkość spółgłosek *s*, *z*, *c* w wyrazach obcych typu *dyspozycia*, końcówka *-e* w zaimku *ten* dla rodzaju nijakiego, orzeczenie w rodzaju męskoosobowym przy rzeczowniku niemęskoosobowym, formy trybu przypuszczającego typu *aby miałem*, a także konstrukcje z podwojoną końcówką osobową w formach trybu przypuszczającego typu *abyś raczyłeś*.

Cechą o znamionach innowacji podyktowanej wyłącznie wpływem ukraińskim są zakłócenia w realizacji samogłosek nosowych, tj. odnosowanie samogłoski *o* w wygłosie oraz konsonantyczna wymowa samogłosek nosowych przed szczelinowymi. Taką cechą byłaby również redukcja samogłosek nieakcentowanych, gdyby została poświadczona przykładami innymi niż sufiks czasownikowy *-eć*.

Wymienione kresowizmy południowe nie mają może licznych poświadczeń tekstowych w badanej korespondencji, ale sam ich zasób jest znaczący. Taki stopień regionalizacji, tzn. duży repertuar cech przy niewielkiej liczbie poświadczeń, jest typowy dla wszelkich tekstów dawnych i współczesnych o nacechowaniu regionalnym.

Literatura

- Bajerowa I. (1964): *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*. Wrocław.
- Bajerowa I. (1986): *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*. T. 1: *Ortografia, fonologia z fonetyką, morfonologia*. Katowice.
- Bajerowa I. (2000): *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*. T. 3: *Składnia. Synteza*. Katowice.
- Bešta T. (1971): *Z badań nad wschodniosłowiańskimi wpływami językowymi w polszczyźnie romantyków*. „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”. T. 17, s. 199–241.
- Bizior R. (2003): *O języku prozy Jędrzeja Kitowicza*. Częstochowa.
- Borek H. (1962): *Język Adama Gdaciusa. Przyczynek do dziejów polszczyzny śląskiej*. Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Brzezina M. (1971): *Fonetyczne dialektyzmy I. Krasickiego w autografie „Mikołaja Doświadczyńskiego przypadków”*. „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze” z. 35, s. 151–168.
- Brzezina M. (1972): *Zapisy typu ambicja, pensja, okazja w „Diariuszu” Hieronima Radziwiłła z r. 1747*. „Język Polski” 52, z. 2, s. 118–124.
- Brzezina M. (1974): *Język Franciszka Zabłockiego*. „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze” z. 41, s. 181–244; z. 42, s. 295–328.
- Brzezina M. (1973): *Pisownia śródgłosowego ę u niektórych autorów XVII i XVIII w.* „Język Polski” 53, z. 5, s. 362–365.
- Brzeziński J. (1975): *Język Franciszka Dionizego Książczaka*. Zielona Góra.
- Cechosz I. (1999): *O języku polskim w dzisiejszym Kijowie*. [W:] *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*. T. 2: *Studia i materiały*. Red. J. Rieger. Warszawa, s. 115–137.
- Chotkowska J. (1996): *Pisownia oraz wartość fonetyczna zakończeń -ia || -ya, -iia || -yia w odmianie zapożyczonych rzeczowników żeńskich. Na materiale „Słownika języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku”*. [W:] *Studia historycznojęzykowe*. T. 2: *Fleksja historyczna*. Red. M. Kucała, W.R. Rzepka. Kraków, s. 223–239.
- Dejna K. (1991): *Guara Milna*. [W:] tegoż: *Z zagadnień ewolucji oraz interferencji językowej*. Łódź, s. 198–239 (pierwotny wydanie: 1956).
- Dejna K. (1993): *Dialekty polskie*. Wrocław.
- Dzięgiel E. (2003): *Polshczyzna na Ukrainie. Sytuacja językowa w wybranych wsiach chłopskich i szlacheckich*. Warszawa.
- Jurkowski M. (1983): *Nosówki Jana III Sobieskiego*. [W:] *Studia nad polszczyzną kresową*. T. 2. Red. J. Rieger, W. Werenicz. Warszawa, s. 119–125.
- Jurkowski M. (1985): *Składnia liczebnika dwa (oba, obadwa) w „Listach do Marysieńki” Sobieskiego*. „Język Polski” 65, z. 5, s. 333–339.
- Karaś H. (red.) (2001): *Język polski na Kowieńszczyźnie. Historia. Sytuacja socjolingwistyczna. Cechy językowe. Teksty*. Warszawa–Wilno.
- Klemensiewicz Z. (1930): *Liczebnik główny w polszczyźnie literackiej. Historia formy i składni*. „Prace Filologiczne”. T. 15, s. 1–130.
- Klemensiewicz Z. (1961): *Szkic gramatycznej charakterystyki poetyckiego języka Słowackiego*. [W:] tegoż: *W kręgu języka literackiego i artystycznego*. Warszawa, s. 280–300.
- Kojder M. (2019): *Antroponimia historyczna wiernych chełmskiej diecezji grecko-unickiej (1662–1810)*. Lublin.
- Koniusz E. (1993): *Elementy kresowe w języku „Listów do rodziny 1820–1863” J.I. Kraszewskiego*. [W:] *Nad twórczością Józefa Ignacego Kraszewskiego. Studia*. Red. H. Bursztyńska. Kraków, s. 93–109.
- Kostecka-Sadowa A. (2005): *Współczesna polshczyzna południowokresowa na przykładzie Mościsk i okolic (uwagi o fonetyce i fleksji)*. „Język Polski” 85, z. 3, s. 230–241.

- Kosyl C. (1978): *Właściwości fonetyczne polszczyzny kresowej w 1. połowie XVIII wieku (na przykładzie języka mieszczan hrubieszowskich)*. „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”. T. 17, s. 105–121.
- Kość J. (1999): *Polaszczyna południowokresowa na polsko-ukraińskim pograniczu językowym w perspektywie historycznej*. Lublin.
- Kowalska A. (1986): *Dzieje języka polskiego na Górnym Śląsku w okresie habsburskim (1526–1742)*. Wrocław.
- Kurzowa Z. (1972): *Studia nad językiem filomatów i filaretów (fonetyka, fleksja, składnia)*. „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze” z. 38.
- Kurzowa Z. (1983): *Polaszczyna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*. Warszawa–Kraków.
- Kurzowa Z. (2006): *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.* [W:] *też: Prace językoznawcze*. T. 2. Wybór i oprac. M. Szpiczakowska, M. Skarżyński. Kraków.
- Kwaśniewska-Mżyk K. (1969): *Język „Pamiętników” Franciszka Karpińskiego*. „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Językoznawstwo” 4, s. 289–353.
- Kwaśniewska-Mżyk K. (1977): *Regionalizmy w utworach Franciszka Karpińskiego*. „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Językoznawstwo” 6, s. 143–155.
- Lehr-Splawiński T. (1966): *Wzajemne wpływy polsko-ruskie w dziedzinie językowej*. [W:] *tegoż: Studia i szkice wybrane z językoznawstwa słowiańskiego*. Seria 2. Warszawa, s. 130–142.
- Nitsch K. (1954a): *O wzajemnym stosunku gwar ludowych i języka literackiego*. [W:] *tegoż: Wybór pism polonistycznych*. T. 1. Wrocław, s. 193–218.
- Nitsch K. (1954b): *Z historii polskich rymów*. [W:] *tegoż: Wybór pism polonistycznych*. T. 1. Wrocław, s. 33–77.
- Nowowiejski B. (1996): *Kresowizm – co to takiego?* [W:] *Wilno i Kresy północno-wschodnie*. T. 3: *Polaszczyna kresowa*. Red. E. Feliksiak, B. Nowowiejski. Białystok, s. 43–61.
- Olejnik M. (2019): *Antroponimia starostwa grabowieckiego (XVI–XVIII w.)*. Lublin.
- Ostaszewska D. (red.) (2002): *Polaszczyna XVII wieku. Stan i przeobrażenia*. Katowice.
- Pihan-Kijasowa A. (1999): *Literacka polaszczyna kresów północno-wschodnich XVII wieku. Fonetyka*. Poznań.
- Pułaski K. (2004): *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy*. T. 2. Oprac. T. Epsztein, S. Górzyński. Wyd. 2 popr. i uzupełn. Warszawa.
- Rieger J. (1997): *Interferencje ukraińskie w gwarach polskich na Podolu*. [W:] *Interferencje w językach i dialektach słowiańskich*. Red. E. Umińska-Tytoń. Łódź, s. 134–140.
- Rittel T. (1972): *Niektóre problemy redundancji i szyku enklityki w języku polskim*. „Język Polski” 52, z. 2, s. 88–98.
- Sicińska K. (2013): *Polaszczyna południowokresowa XVII i XVIII wieku (na podstawie epistolografii)*. Łódź.
- Sicińska K. (2017): *Konstrukcje typu niedziel dwie – przejaw analogii czy rezultat wpływu obcego?*. „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica”. T. 51(2), s. 113–128, <http://repozytorium.uni.lodz.pl:8080/xmlui/handle/11089/21476?locale-attribute=en>
- Sicińska K. (2018): *Dylematy interpretacyjne badacza dawnej polszczyzny południowokresowej*. [W:] *Historia języka w XXI wieku. Stan i perspektywy*. Red. M. Pastuch, M. Siuciak. Katowice, s. 415–435.
- Sicińska K. (2020): *O statusie i nazewnictwie odmian języka polskiego na dawnych Kresach Wschodnich*. „Prace Filologiczne”. T. 75/2, s. 237–262.
- Siekierska K. (1970): *Zanik rezonansu nosowego w śródgłosie w języku polskim XVII/XVIII w.* „Prace Filologiczne”. T. 20, s. 111–122.
- Siekierska K. (1974): *Język Wojciecha Stanisława Chrościńskiego. Studium mazowieckiej polszczyzny z przełomu XVII i XVIII wieku*. Wrocław.

- Smolińska B. (1983): *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII w. Na podstawie rękopisów Jana Władysława Poczubuta Odlanickiego i Antoniego Kazimierza Sapiehy*. Wrocław.
- Sokońska U. (1999): *Składnia siedemnastowiecznej polszczyzny Kresów północno-wschodnich*. [W:] *Polszczyzna północno-wschodnia*. Cz. 2. Red. B. Nowowiejski. Białystok, s. 211–261.
- Sulimierski F., Chlebowski B., Walewski W. (red.) (1880–1902): *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. I–XV. Warszawa. SGKP
- Szczepankowska I. (1999): *Składnia XVIII-wiecznej polszczyzny kresowej wobec wpływów obcych (na materiale korespondencji K.S. Radziwiłła)*. [W:] *Polszczyzna północno-wschodnia*. Cz. 2. Red. B. Nowowiejski. Białystok, s. 263–277.
- Szczepankowska I. (2004): *Polszczyzna doby stanisławowskiej w dzienniku Teofili z Jabłonowskich Sapieżyny (ortografia, fonetyka, fleksja)*. [W:] *też: Studia nad polszczyzną epoki stanisławowskiej*. Białystok, s. 125–158.
- Szlesiński I. (1968): *Język Samuela Twardowskiego (fonetyka i fleksja)*. „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”. T. 14, s. 333–400.
- Trypućko J. (1955–1957): *Język Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza). Przyczynek do dziejów polskiego języka literackiego w wieku XIX*. T. 1–2. Uppsala.
- Turska H. (1930): *Język Jana Chodźki. Przyczynek do historii języka polskiego na obszarze północno-wschodnim Rzeczypospolitej*. Wilno.
- Turska H. (1983): *Język polski na Wileńszczyźnie*. [W:] *Studia nad polszczyzną kresową*. T. 2. Red. J. Rieger, W. Werenicz. Wrocław, s. 15–23.
- Urbańczyk S. (1983): *List króla Jana III w wezyrskich namiotach pisany*. „Język Polski” 63, z. 4–5, s. 247–255.
- Weiss-Brzezina M. (1965): *Regionalizmy kresowe w „Pamiętniku” Rusieckiej*. „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze” z. 15, s. 119–175.
- Wiśniewska H. (1975): *Polszczyzna przemyska wieków XVII–XVIII*. Wrocław.
- Wolnicz-Pawłowska E., Szulowska W. (1998): *Antroponimia polska na Kresach południowo-wschodnich. XV–XIX wiek*. Warszawa.
- Wójcik R. (1977): *Język Wacława Rzewuskiego*. Szczecin.
- Zaleski J. (1975): *Język Aleksandra Fredry*. Cz. 2: *Fleksja, składnia, słowotwórstwo, słownictwo*. Wrocław.
- Zawilska K. (2007): *Polszczyzna toruńskich gazet rękopiśmiennych z XVII i XVIII wieku. Wybrane zagadnienia*. Poznań.
- Zieniukowa J. (1967): *Elementy kresowe w języku Jana St. Jabłonowskiego (1669–1731)*. „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”. T. 7, s. 55–64.
- Zieniukowa J. (1968): *Z dziejów polszczyzny literackiej w XVIII wieku. Język pism Jana Jabłonowskiego wobec ówczesnych przepisów normatywnych*. Wrocław.
- Zapomniane konstrukcje składni średniopolskiej (XVI wiek)*. Wybór przykładów (1971). Oprac. Z. Klemensiewicz, K. Pisarkowa, A. Kałowska, K. Oszywianka, J. Twardzikowa. Wrocław. ZapXVII
- Zapomniane konstrukcje składni średniopolskiej (1700–1780). Wybór przykładów* (1973). Oprac. K. Pisarkowa, A. Kałowska, M. Szybistowa, J. Twardzikowa. Wrocław. ZapXVIII
- Zapomniane konstrukcje składni nowopolskiej (1780–1822). Wybór przykładów* (1974). Oprac. A. Kałowska, K. Pisarkowa, M. Szybistowa, J. Twardzikowa. Wrocław. ZapXVIII–XIX
- <https://pl.wikipedia.org/wiki/Nikodem_Kazimierz_Woronicz>, dostęp: 17.09.2024.

